

Driehonderd jaar bouwen voor de landsverdediging

Inleiding

Dit jaar viert de dienst gebouwen werken en terreinen (D.G.W.T.) dat de bouwdienst van defensie op 20 augustus 1688 werd opgericht. Op die dag nl. werd, op voordracht van stadhouder Prins Willem III, Francois du Puy, Heer van Cambon, door de Raad van State benoemd tot de eerste directeur-generaal van de fortificaties. Daarmee werd in feite de basis gelegd voor de organisatie, die in de praktijk veelal 'dienst der genie' wordt genoemd. Tot de ter gelegenheid van deze herdenking georganiseerde activiteiten behoort een speciale expositie in een van de zalen van het Koninklijk Nederlands Leger- en Wapenmuseum 'Generaal Hoefler' te Delft. Met deze expositie, welke van 1 oktober 1988 tot 1 april 1989 voor het publiek geopend zal zijn, heeft de D.G.W.T. de primeur van de eerste wisseltonstelling in het gerestaureerde gebouwencomplex van dit museum.

Het is mij een grote eer om als oud-genieofficier iets over dit onderwerp in de uitgave 1988 van uw jaarboek te schrijven ik heb dan ook graag gevolg gegeven aan een verzoek daartoe. Het is daarbij niet mogelijk om volledig te zijn, maar zij die diepere belangstelling hebben voor de geschiedenis van de dienst der genie, of dit wellicht na het lezen van dit artikel gekregen hebben, kunnen hun hart ophalen aan het herdenkingsboek dat voor deze gelegenheid is samengesteld onder verantwoordelijkheid van de Directeur Gebouwen Werken en Terreinen.

In de achterliggende driehonderd jaar is de dienst der genie geëvolueerd van een eenmansbedrijf tot een volwaardige inter-service-organisatie, die momenteel werk verschaft aan ruim 1650 burger personeelsleden en meer dan 200 militairen. Ook het takenpakket is in de loop der jaren steeds meer omvattend geworden. Bestonden die taken in het begin voornamelijk uit het bouwen en onderhouden van fortificatie- en inundatiewerken, thans is er nauwelijks meer sprake van de bouw van dit soort verdedigingswerken, maar ligt de nadruk op het maken van utiliteitswerken ten behoeve van de taakuitoefening van de staven, parate eenheden, opleidingseenheden en de eenheden die belast zijn met de mobilisatievoorbereiding. Hieronder vallen ook de werkzaamheden aan de vliegbases en het aanleggen en instandhouden van oefenterreinen. Het verzorgen van alles wat met de legering te maken heeft, aanvankelijk een verantwoordelijkheid van de stedelijke overheid, is uitgegroeid tot een zeer veel aandacht en inspanning vragende en dikwijls gevoelig liggende bezigheid.

Het beschrijven van de geschiedenis van de dienst der genie kan op verschillende wijzen worden benaderd, mede afhankelijk van welke periode er sprake is. De nadruk kan worden gelegd op de aanleg van verdedigingswerken, de wijzen van bevestiging, de ontwikkeling van de organisatie, de geschiedenis van het corps officieren-ingenieurs, het corps officieren der genie en het corps officieren van fortificaties of de realisatie van constructies ten behoeve van wonen en werken. In dit geval is besloten een beeld te geven van de verdedigingswerken die in het achterliggende tijdvak van driehonderd jaar door de inspanning van de dienst der genie tot stand zijn gekomen.

Voor de overzichtelijkheid is dit tijdvak verdeeld in een aantal voor onze vaderlandse geschiedenis markante perioden. Per periode wordt enige aandacht besteed aan de

internationale toestand en de gevolgen daarvan voor de defensie van het land, teneinde het waarom van het bouwen duidelijk te kunnen maken. Voorafgaande aan de behandeling van de eerste periode wordt in het kort ingegaan op de voorgeschiedenis.

De situatie vóór 1688

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog beschikte de Republiek voor de aanleg en het onderhoud van de fortificatiewerken over een aantal ingenieurs. Deze werden ook ingeschakeld bij de daadwerkelijke strijd om de vestingen, hetzij in een offensieve, hetzij in een defensieve rol. Na de vrede van Munster in 1648 werd het aantal ingenieurs aanmerkelijk teruggebracht. Degenen die werden afgedankt, ontvingen in het vervolg de helft van het oude traktement. Daaruit valt af te leiden dat ze toch wel in een bepaald dienstverband stonden ten opzichte van de generaliteit. Behalve van deze ingenieurs werd voor het ontwerpen en aanleggen van vestingbouwkundige werken door de stedelijke autoriteiten, de gewesten en de stadhouders vaak gebruik gemaakt van vestingbouwkundigen. Voorzover deze niet aanwezig waren in de vorm van stadsingenieurs, -architecten, -bouwmeesters of -fortificatie-meesters werden zij per opdracht tijdelijk aangetrokken. Zo werd de aanleg van de compleet nieuwe vesting Willemstad in 1583 door Prins Willem van Oranje opgedragen aan Abraham Andriesz en in een latere fase aan Adriaan Anthonisz.

Na de vrede van Munster verwaarloosde de Republiek de defensie te land. Alleen vestingen die vanwege de maritieme oorlogsvoering van belang waren, zoals Den Briel en Hellevoetsluis, werden gemoderniseerd. Dit wreekte zich in 1672 bij de aanval van de Fransen, die pas op het laatste moment tot staan kon worden gebracht dankzij het nog net op tijd stellen van de inundaties in de Hollandse Waterlinie. Bij dit stellen bleek duidelijk het gemis van een gezaghebbende centrale overheid. Zowel de bevolking als de waterschapsbesturen en sommige plaatselijke overheden werkten op allerlei manieren tegen in plaats van mee. In de volgende jaren van deze oorlog, maar ook na het sluiten van de vrede van Nijmegen in 1678, vond een opleving plaats op het gebied van de fortificaties. Deze opleving was een gevolg van de permanente Franse dreiging en was vooral te danken aan de inzet van stadhouder Willem III. Deze ondervond hierbij veel steun van Menno van Coehoorn, die naast zijn tactische vaardigheid ook de nodige kennis op het gebied van de vestingbouwkunde had weten te verwerven.

Menno van Coehoorn was voorstander van de verdediging van de Republiek aan de grenzen door middel van een onafgebroken geheel van linies en van versterking van de Hollandse Waterlinie. Voor de uitvoering van het bouwprogramma dat daarvan het gevolg was, ontbrak een passende organisatie. Onder toezicht van de generaliteit werden de werkzaamheden uitgevoerd door het hierboven reeds aangeduide personeel. Dit bleek een te zware opgave, getuige de vele onregelmatigheden in technische en financiële zin die in de periode 1674-1688 aan het licht kwamen. De tijd was rijp om via de aanstelling van een eerste directeur-generaal van de fortificaties de eerste aanzet te geven tot het formeren van een meer professionele organisatie, de dienst der fortificaties.

De periode 1688-1748

In 1695 werd Menno van Coehoorn benoemd tot 'Ingenieur-Generaal der Fortificatiewerken deser Landen'. Onder zijn leiding werd het nog niet voltooid bouwprogramma van 1688 voortgezet en uitgebreid, waarbij hij verder structuur en vorm gaf aan de landsverdediging aan de grenzen. Vele vestingen, zowel aan de landsgrenzen als in de Hollandse Waterlinie, werden verbeterd en in de inundatielinies werden werken uitgevoerd om de inundaties beter en sneller te kunnen stellen. Menno van Coehoorn kon deze omvangrijke werken totstandbrengen, mede doordat - kort na zijn benoeming - op zijn voorstel een zestigtal ingenieurs in vaste dienst werd aangesteld. Menno van Coehoorn was de laatste ingenieur-

generaal of directeur-generaal die nog de gelegenheid kreeg een compleet nieuwe vesting te kunnen ontwerpen: Bergen op Zoom. Door zijn dood in 1704 maakte hij de voltooiing niet meer mee. Dit gold ook voor verscheidene andere door hem ontworpen projecten uit die tijd, zoals de Hoge Linie bij Doesburg en de Linie van Helpman, ten zuiden van Groningen.

Bij de vrede van Rijswijk in 1697, waarmee een einde kwam aan de Negenjarige Oorlog, had de Republiek het recht verkregen een Staatsgarnizoen te leggen in een aantal vestingen in de Zuidelijke Nederlanden. Het hoofddoel van dit z.g. Eerste Barrièretractaat was het vormen van een bufferzone tegen Frankrijk. Het instandhouden van de Barrière kostte de Republiek veel geld. Met deze verdediging buiten de grenzen beoogde men de vijand enige tijd op te houden, zodat inmiddels de defensie van het eigen grondgebied kon worden georganiseerd. Dit alles leidde ertoe, dat tot 1748 slechts weinig fortificatiewerken werden aangelegd.

De periode 1748-1795

In het jaar 1748 kwam met de vrede van Aken een eind aan de Oostenrijkse Successieoorlog. Tijdens de strijd, die zich hoofdzakelijk afspeelde in de Oostenrijkse Nederlanden, bleek de geringe waarde van de verwaarloosde Barrièrevestingen, die vrij snel in handen van de vijand vielen. Na de vrede van Aken vond een toenadering plaats tussen Frankrijk en Oostenrijk en verloor de Barrière haar betekenis voor Oostenrijk. De Republiek was nu voor de verdediging tegen erfvijand Frankrijk vooral aangewezen op de eigen grenzen. Om deze reden werd er in de periode 1750-1755 aandacht besteed aan onze zuidelijke grensvestingen. Maastricht nam hierbij een bijzondere plaats in, omdat het belang van deze vesting als sleutel van de Maas enorm was toegenomen. In verband hiermede werd zij in de jaren 1753-1777 stelselmatig gemoderniseerd. Een gedeelte van deze vernieuwingen, de versterking van de Hoge Fronaten, kwam op naam van C.D. Du Moulin, eerst in zijn functie van directeur in het departement Maastricht en vanaf 1774 als directeur-generaal van de fortificaties. Deze post was sedert 1749 onvervuld gebleven, wat mede had bijgedragen tot de verslechtering van de toestand der fortificaties en de achteruitgang van de kwaliteit van het corps ingenieurs in die tijd. C.D. Du Moulin heeft zich ten zeerste ingespannen om zowel het een als het ander verbeterd te krijgen. Op vestingbouwkundig gebied was hij voorstander van het perfectioneren van het door Menno van Coehoorn voor de Republiek ontworpen verdedigingsstelsel. Dat daarvan in zijn tijd zo weinig terecht is gekomen, heeft niet aan hem gelegen, maar aan het door politieke tegenstellingen zwakke landsbestuur. De versterking van de Grebbelinie, die als extra verdedigingslinie vóór de Hollandse Waterlinie werd beschouwd, vormde een van de weinige uitzonderingen. Deze verdedigingslinie, waaraan tijdens de Oostenrijkse Successie-oorlog begonnen was, werd in de jaren 1785-1786 versterkt door de aanleg van een aantal nieuwe werken en de verbetering van bestaande. Uit die tijd dateert onder meer het werk aan de Daatselaar. Aan de verdediging van de lange kustlijn had de Republiek in het algemeen weinig aandacht geschonken. Vertrouwende op de sterke vloot had men zich beperkt tot de aanleg van een aantal werken ter verdediging van de marinehavens. Ten tijde van het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 was echter de sterkte van de Republiek ter zee, als gevolg van jarenlange verwaarlozing van de vloot, sterk afgenomen. Men was daarom zeer bevreesd voor mogelijke Engelse landingen op onze kust. In de beginjaren van deze oorlog werden om deze reden alle strategisch belangrijke punten langs de kust met spoed in staat van verdediging gebracht. Dit hield in de aanleg van 23 kustbatterijen, van Goeree en Ooltgensplaat tot Medemblik en Enkhuizen. Ook werden in die tijd de vestingwerken van Den Briel versterkt.

De periode 1795-1814

Na de komst van de Fransen in januari 1795 werd de Bataafse Republiek uitgeroepen. Frankrijk stelde bij het Haagse Verdrag van 16 mei zware eisen aan de nieuwe Staat. Eén van de bepalingen hield in een offensief en defensief verbond tegen Engeland. Zowel tijdens de Bataafse Republiek als later het koningschap van Lodewijk Napoleon diende het beleid met betrekking tot de landsverdediging zeer nauw te worden afgestemd op het beleid van de Franse regering. Dat hield allereerst in het beveiligen van onze kustlijn tegen mogelijke Engelse landingen. Gezien de overmacht van hun landstrijdkrachten waren de Fransen wat minder geïnteresseerd in de aanleg van fortificatiewerken langs de oostgrens van de Bataafse Republiek. Gezien de toch niet denkbeeldige dreiging van een inval in dat deel van het land door de andere vijand - Pruisen - besloten de Bataafse bestuurders in de eerste jaren na 1795 tot uitbreiding en verbetering van de fortificaties aldaar en tot versterking van de IJssellinie en de Grebbelinie. In de oostelijk grens werden onder meer werken uitgevoerd ter versterking van de eerste en de tweede linie van de Eems. Zo werd in de huidige provincie Groningen in 1796 ten oosten van Bourtange aangelegde linie of retranchement bij het Abeltjeshuis, lang circa 650 m, waarin een bastion, drie redans en een batterij.

In deze periode werd door de officier-ingenieur C.R.Th. Krayenhoff de eerste aanzet gegeven tot wat later de stelling van Amsterdam zou worden genoemd. Gedurende de periode 1810-1813, waarin ons land bij Frankrijk was ingelijfd, werd de verdediging van de monden van de Schelde uitgebreid en werden bij Willemstad en Ooltgensplaat forten gebouwd ter afsluiting van het Volkerak. De verdediging van de zeegaten van Texel en van de marinebasis Den Helder werd verbeterd door de aanleg van fortificatiewerken op Texel en in de kop van Noord-Holland.

Voor wat de verdediging te land betreft, had Napoleon oorspronkelijk het voornemen om de IJssellinie aan te wijzen als de voortzetting van de Rijn, die hij als de natuurlijke verdedigingslinie van Frankrijk beschouwde. Tijdens een bezoek aan ons land in 1811 liet hij dit plan varen, nadat Krayenhoff hem had voorgelicht over de mogelijkheden die het lage polderterrein biedt voor de verdediging. Op 21 oktober 1811 deelde hij aan zijn Minister van Oorlog mede, dat 'La ligne de Naarden à Gorkum doit être considérée comme la vraie ligne de l'Empire'. Plannen werden uitgewerkt voor wat later de Nieuwe Hollandse Waterlinie zou worden, maar door de ineensstorting van het Franse Keizerrijk ging de uitvoering vooralsnog niet door.

De periode 1814-1840

Met de nederlaag van Napoleon in de slag bij Waterloo op 18 juni 1815 kwam er een definitief einde aan de Franse overheersing. Het was echter duidelijk dat de Fransen deze nederlaag niet licht zouden vergeten en zouden zinnen op wraak. Dit hield voor het Koninkrijk der Nederlanden, waarin noord en zuid waren verenigd, in dat voor de komende jaren opnieuw met een dreiging uit het zuiden rekening moest worden gehouden. Omdat de toestand in Europa nog verre van stabiel was, diende echter ook met andere vijanden en dus met aanvallen uit andere richtingen rekening te worden gehouden.

Deze overwegingen vormden de basis voor de opzet van de nationale verdediging die luitenant-generaal Krayenhoff als inspecteur-generaal der fortificaties in opdracht van Koning Willem I moest maken. In deze opzet zou de oostgrens worden verdedigd door het veldleger, gesteund door enkele ruim opgezette, sterke vestingen en stellingen op de strategisch gewichtigste punten. Hoewel de uitgewerkte plannen voor de versterking van de oostelijke grens door de Koning werden goedgekeurd, zouden ze bij gebrek aan financiële middelen nooit tot uitvoering komen. Alleen voor de aanleg van de forten Sterreschans en Krayenhoff bij Nijmegen werd een uitzondering gemaakt vanwege het belang daarvan bij een eventuele strijd in de zuidelijke provinciën. De nieuwe zuidgrens zou worden verdedigd door de aanleg

van een stelsel van vestingen langs de grens met Frankrijk en een tweede verdedigingslinie in de lijn Maastricht, Antwerpen en Oostende. Met deze vestingen beoogde men een deel van de vijandelijke strijdmacht te binden en tijd te winnen. Ook moesten de vestingen dienen als steunpunten voor het veldleger.

In 1816 werd een aanvang gemaakt met de uitvoering van dit gigantische project. De vestingen Gent (Citadel), Dendermonde, Luik (Citadel), Hoei (Fort), Charleroi, Mons en Dinant (Fort) werden geheel vernieuwd. Aan een groot aantal andere vestingen en forten werden grote veranderingen aangebracht of zij werden gerestaureerd. De bouw was nog steeds niet voltooid toen in 1830 de Belgische opstand uitbrak. Het meest vitale deel van het land, Holland, moest in ieder geval goed beschermd worden tegen een aanval uit oostelijke richting. Krayenhoff hechtte weinig waarde aan de Grebbelinies en stelde daarom voor om conform de tijdens de inlijving reeds ontworpen plannen de Hollandse Waterlinie ingrijpend te verbeteren, onder meer door deze gedeeltelijk langs een nieuw tracé aan te leggen. De stad Utrecht zou daarbij binnen de linie worden getrokken. Na de nodige verkenningen begon in 1816 de eerste bouwperiode van de nieuwe fortificatiewerken in de verdedigingslinie ten oosten van de stad Utrecht, welke zou duren tot 1824. Uit deze periode dateert onder meer het fort de Gagel, een in de keel open aardwerk. Tussen 1825 en 1840 kwamen de werkzaamheden aan de Nieuwe Hollandse Waterlinie volkomen stil te liggen vanwege de omvangrijke fortificatiewerkzaamheden in het zuiden van het koninkrijk.

De periode 1840-1940

De opstand in België en de daarop volgende afscheiding van de Zuidelijke Nederlanden, die in 1840 definitief werd, hadden tot gevolg dat meer aandacht moest worden geschonken aan de nieuwe zuidgrens van het koninkrijk. Men besloot om de Zuidwaterlinie, een uit de tijd van Menno van Coehoorn daterend stelsel van doorlopende linies met forten, vestingen en inundaties tussen Bergen op Zoom en Grave, weer te activeren. Hiertoe werden de vestingwerken van Geertruidenberg, Willemstad, Heusden en 's-Hertogenbosch versterkt en uitgebreid.

Vervolgens werd, vooruitlopend op een nieuw concept voor de landsverdediging, besloten tot voortzetting van de in de jaren 1816-1824 aangevangen werkzaamheden in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Omdat de bestaande aardwerken van de forten onvoldoende bescherming boden tegen een beschieting met het moderne geschut, werd in de periode 1840-1860 allereerst een aantal forten voorzien van een bomvrij gemetseld stenen wachthuis of reduit. De eerste bomvrije toren verrees in het fort Honswijk, gelegen op de noorder Lekdijk. De toegenomen dracht en de grotere trefzekerheid van het moderne geschut hadden nog andere consequenties, zoals bijvoorbeeld de bedreiging van de stad Utrecht met artillerievuur. Om de vijand op voldoende afstand te kunnen houden, werden in de jaren 1867-1870 vier nieuwe forten ontworpen en gebouwd op ruime afstand oostelijk van de bestaande fortenlinie. Een bekend voorbeeld hiervan is het fort Rijnauwen. Na jaren van studies en discussies kwam in 1874 de zogeheten Vestingwet tot stand, die een volledige opsomming gaf van de linies, stellingen en afzonderlijke werken welke met ingang van 1874 nog geacht werden te behoren tot ons vestingstelsel en de daaraan verleende prioriteiten. Deze prioriteiten maakten duidelijk, dat de verdediging zich concentreerde op het hart van Nederland en met hernieuwde kracht werd nu de verbetering van de Nieuwe Hollandse Waterlinie voortgezet. In de Vestingwet werd eveneens hoge prioriteit gegeven aan de aanleg van een kringstelling rond Amsterdam, welke zou moeten dienen als Centraal Reduit, dat is de laatste stelling waarop de troepen zich zouden kunnen terugtrekken en die tot het uiterste verdedigd zou worden. Als gevolg hiervan werden in de jaren 1897 tot 1914 rondom Amsterdam 42 nieuwe forten gebouwd. De Grebbelinie werd nu weer wel van belang geacht en kwam in de wet voor onder de benaming 'de stelling van de Geldersche vallei met die in de Neder-Betuwe, als

voorpoststelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie'. Er was geen sprake van een IJssellinie, maar slechts van werken tot dekking van rivier-overgangen en opname van de troepen aan IJssel, Waal en Maas. De laatste grote werken die vóór 1940 tot stand zijn gekomen waren de werken bij Den Oever en Kornwerderzand. Deze dienden om een vijandelijke nadering langs de Afsluitdijk te kunnen beletten en om de daarin gelegen sluizencomplexen te kunnen beschermen. De stelling van Kornwerderzand bestond uit 17 betonkazematten in twee linies dwars over de dijk aan weerszijden van het sluizencomplex, met aan de oostelijke zijde een vechtwagenhindernis en uitgebreide versperringen. Onder invloed van de ontwikkelingen in Europa, waarbij een confrontatie tussen Duitsland en Frankrijk tot de mogelijkheden ging behoren, werd besloten tot de uitbreiding van de landsverdediging naar het oosten. In 1936 werd begonnen met de bouw van een aantal rivierkazematten bij de bruggen in de IJssel-Maaslinie, gevolgd door de verdere uitbouw van deze linie, de Grebbelinie en de Peel-Raamstelling. Deze uitbreiding naar het oosten geschiedde om beter beveiligd te zijn tegen een onverhoedse aanval en om de verbinding met het zuiden langer open te kunnen houden, waarbij aansluiting werd gezocht met de versterkingen in België. Tot aan de Duitse inval in mei 1940 werden in bovengenoemde linies en elders in het land bijna 2000 betonkazematten van verschillende standaard-typen gebouwd.

De periode 1940 tot heden

In de eerste jaren na de bevrijding werd bijna de gehele defensie-inspanning gericht op de opbouw en instandhouding van een aanzienlijke troepenmacht in Nederlands-Indië. Verder leefde men in de veronderstelling dat de wereldvrede voortaan wel gegarandeerd zou worden door de organisatie van de Verenigde Naties. De tegenstellingen tussen de machtsblokken, enerzijds Rusland met zijn vazalstaten en anderzijds het vrije westen onder leiding van de Verenigde Staten, waarvoor reeds tijdens W.O. II de kiem was gelegd namen echter steeds grotere vormen aan. In het westen begon men de groeiende macht en invloed van de Sovjet Unie als bedreigend te ervaren. Als reactie sloot Nederland, door in Beneluxverband in 1948 het verdrag van Brussel te tekenen, zich aan bij het reeds een jaar bestaande Frans-Engelse defensieve verbond, de West Europese Unie. Met deze daad zette ons land definitief een streep onder de tot 1940 gevoerde neutraliteitspolitiek. De communistische staatsgreep in 1948 in Tsjechoslowakije en de blokkade van Berlijn waren voor de landen van West-Europa aanleiding om in 1949 te zamen met de Verenigde Staten en Canada de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie te vormen. Zo snel mogelijk diende een verdediging te worden georganiseerd waarbij na een vertragend gevecht in Duitsland de vijand zou worden gestopt langs de lijn 'RijnIJssel'. In het kader van dit plan moest de Rijn-IJssellinie ter verdediging worden ingericht. In Nederland werden daarvoor inundatieplannen, de z.g. 'Plannen C(oehoorn) en D(eventer)' opgesteld.

De opzet was om in oorlogstijd langs de Nederrijn, Waal en Gelderse IJssel inundaties tot stand te brengen. Hiertoe werden verplaatsbare stuwen gebouwd bij Bemmelen en Arnhem teneinde het water in de boven IJssel te kunnen opstuwen. Omdat Menno van Coehoorn deze mogelijkheid al had beschreven, werd dit deel van het plan naar hem vernoemd.

Bij Olst werd een verplaatsbare stuw gebouwd waarmee het peil van de IJssel te Deventer kon worden verhoogd, vandaar de D van Deventer in de naamgeving. Alle stuwen konden worden beschermd door bovenstrooms een versperring aan te brengen. Ook werd rondom elk object een kring van luchtafweergeschut opgesteld en werden betonnen bunkers gebouwd ten behoeve van de nabijverdediging. Indien bovenstrooms van de stuwen de bandijken ergens zouden doorbreken, zou het opgestuwde water over de Betuwe wegstromen en de werking van de stuwen teniet doen. Om dit te voorkomen werd de z.g. Slaperdijk tussen Arnhem en Nijmegen aangelegd. De plannen C en D werden onder verantwoordelijkheid van de genie grotendeels gebouwd en beheerd door een speciaal daarvoor opgerichte 'Dienst Speciale

Werken' van de Rijkswaterstaat. Na de toetreding van de Bonds Republiek Duitsland tot de NATO werd bij het maken van nieuwe plannen besloten de verdediging verder naar het oosten te voeren. De plannen C en D pasten daar niet meer in en omdat de instandhouding van de werken veel geld kostte werd begin 1964 begonnen met de liquidatie ervan. Wanneer wij de bouw van bunkers voor staven, verbindingscentra e.d. buiten beschouwing laten, waren de werken van de plannen C en D de laatste verdedigingswerken die in ons land tot stand zijn gekomen.